

Köznépi textilkultúra a közgazdasági és művelődési változások tükrében

című program zárójelentése

(OTKA K 60316)

Több perióduson át futó, korábbi OTKA-pályázataim segítségével – amelyek a 17. századtól a 19. század közepéig terjedő időszak társadalmi- és ipartörténeti forrásainak feltárására és feldolgozására adtak lehetőséget – mód nyílt, hogy belelássunk közrend öltözködését formáló, a feudális szabályozottságot tükröző folyamatokba, rendszerekbe. A jobbágyfelszabadítással, a szabályok megszűnésével, szinte áttekinthetetlené váltak a paraszti viseletek alakulását befolyásoló gazdasági, társadalmi tendenciák. A kutatók az egyes falvak vagy falucsoportok viseletének feldolgozása során rámutattak ugyan a polgárosodás felé vezető út helyi változataira, de a parasztviseletek alakulásának háttere korántsem rajzolódott ki olyan rendszerszerűen, mint amilyenek a feudális korban láttuk. Pályázatunkkal azt akartuk bizonyítani, hogy a jellegzetesnek tartott parasztviseletek sem függetlenül a választási lehetőségeket felkínáló vagy behatároló körülményektől bontakoztak ki, hanem az életmód általános változásának köszönhető szemléletváltozás következtében alakultak, és végül is polgárosodtak.

A pályázatban *tervbe vett* kutatás tárgya tehát a magyar faluk, mezővárosok – annak idején jórészt parasztnak tekintett – népességének, hozzávetőleg a 19. század közepe és a 20. század közepe közötti öltözködése, illetve annak átalakulása: polgárosodása volt. De a pályázat nem magukat az öltözeteket tekintette témájának, hanem azt a gazdasági, társadalmi, szűkebben ipartörténeti és művelődéstörténeti hátteret, ami a parasztság mentalitását befolyásolta, és öltözködését a városiasodás felé terelte.

Célunk volt az öltözetek előállításában bekövetkezett *változások*, így a kézmű- és gyáripar, a szabómesterség és a falusi varrónők szerepváltásának, a varrógép elterjedésének bemutatása, ami a kurrens divat falusi megjelenéséhez vezetett. Kerestük azokat a tényezőket, amelyek közrejátszottak a városi divat befogadásában a polgári vagyoni helyzetükben is megerősített falusi asszonyok öltözködésében. A folyamatot elősegítő tényező volt a népoktatás, ezen belül – a nőket leendő munkaerőnek tekintő – népiskolai kézimunka-oktatás általánossá válása következtésképpen az európai polgári kézimunkák országos elterjedése is. Mindezek mellett a múltbeli öltözködési örökségek, hagyományok továbbélésének okait, jelentésváltozásait is témánknak tekintettük.

A fenti témák feldolgozásához elsősorban *történeti, statisztikai források* és a kapcsolódó szakirodalom, illetve az egyes témákban otthonos kollégák segítségével reménykedtünk, hiszen néprajzi módszerekkel, interjúkkal, megfigyelő terepmunkával a 19. század közepe és a 20. század közepe közötti évszázad már nem vizsgálható. A témavezető, Flórián Mária, a program résztvevőivel, Lackner Mónika és Erdei T. Lillával, ezért számított már a pályázatban is külső kutatók bevonására, felkérésére. A program a két résztvevő fiatal kutató számára lehetőséget kívánt biztosítani, hogy megalapozzák hosszú távú terveiket. Lackner Mónika a fehérhímzés hazai megjelenését és kiteljesedését kívánja feldolgozni európai kontextusban, Erdei T. Lilla pedig a történeti és újkori csipkék hazai összefoglalásán dolgozik. Műhelymunkánk szerveződésére azonban jellemző volt, hogy anyaggyűjtésünk valamennyi résztémára kiterjedt, ami bármelyikünket közelebb vitt témájának kifejtéséhez.

Kutatásaink eredményeit az *Életmód, szemléletmód és a módi változása - a parasztság körében a 19-20. század fordulóján* című kötetünkben foglaltuk össze. Szerkesztési *módszerként* az emberek feje fölött zajló történelmi eseményeket, a gazdasági, társadalmi innovációkat mutatjuk be egy-egy tanulmányban, majd ezekre keressük a falusi nép mindennapi reakcióját, válaszait. Ezt a gondolatmenetet hangsúlyozza a kötet párbeszéd szerű szerkesztése is a többször megszólaló szerzők írásaival. Eredményeink dokumentálására kötetünk tanulmányainak rövid bemutatását tartom a legalkalmasabbnak.

Szulovszky János egykorú iparügyi statisztikák, a kereskedelmi és iparkamarák jelentései alapján rekonstruálta a korszak textilipari ellátottságának átalakulását, mintegy viszonyítási alapot teremtve a következő tanulmányok következtetéseihez is. Írt az öltözködést szolgáló kézműiparok elsorvadásával párhuzamosan kibontakozó textiliparról: a 19. század végére az iparszabadság következtében kialakult egyenlőtlen verseny következtében már a gyáripari kínálat volt befolyással az egyre inkább a tömegtermeléssel ellátottak ízlésére, igényeire. Mindez együtt járt a kereskedelemben bekövetkezett változásokkal is: a modern belkereskedelem kialakulásának első szakaszában, a kis községekben is megjelentek a mindennapi élethez szükséges árucikkeket kínáló szatócsboltok, amelyek folyamatosan csökkentették a vásárok, a hetivásárok jelentőségét. A 19–20. század fordulójára pedig a szakboltok, így a ruházati boltok is felbukkantak a falvakban.

Éppen ez idő alatt, fél évszázadot igényelt a hazai vasúthálózat kiépítése is, ami gyorsan átalakította a vasúttal érintett falvak életét, megváltoztatta a munkába járást, a termények piacra juttatását, a beszerzési lehetőségeket: a város közelebb került a faluhoz. *Frisnyák Zsuzsa* tanulmányában a vasút és a paraszti polgárosodás kapcsolatát elemezi, a vasúti áru- és személyforgalom, az árutermelés és a polgárosodó fogyasztás összefüggését. Keresi az indokait, hogy két látszólag hasonló földrajzi, gazdasági, hasonló infrastrukturális feltételekkel, földhasznosítással rendelkező falu közül az egyik miért vette igénybe a vasút előnyeit, a másik pedig miért nem. A választ az egyes falvak saját, szűkebb történelmében, az új befogadásának képességében, a helyi közösség mentalitásában kell keresnünk. Erre tesz kísérletet *Flórián Mária* a 19. század elejének kereskedelmi, közlekedési lehetőségeivel élő és a 20. század eleji, már vasútvonalakkal behálózott ország ekkortájt felelőlegesen népviseletes településeit összevető tanulmányában.

A korszaknak az öltözködés szempontjából fontos újítása volt a varrógép. A téma hazai szakértője, *Tóth György* kíséri végig a varrógép európai és amerikai tökéletesítésének történetét a varrógép magyarországi gyártásának megindulásáig. Bemutatja a hazai piacon szereplő varrógép-típusokat és azokat a kereskedelmi fogásokat, pl. a részletre vásárlást, tanfolyamokat, amelyekkel a varrógépek terjesztését a parasztháztartásokban is elősegítették. A varrógép és a parasztviseletekben eddig nem használt gyári anyagfélések megjelenése együttesen járult hozzá, hogy a paraszti – elsősorban női – öltözetek struktúrája, szabásformája, díszítményei megváltozzanak. A varrógép hatását *Flórián Mária* elsősorban dél-alföldi példákon mutatja be: a varrógéppel rendelkező varrónők számának szaporodásával párhuzamosan elterjedő blúzfélék segítségével követte a falvak asszonynepe az egykorú divatot.

Korszakunk nagy fejleménye volt a közoktatás országos megszervezése, amelyben az alsó- és középfokú mezőgazdasági szakoktatásban különös jelentőséget kapott a leányok képzése. A 20. század elejétől a nők mezőgazdasági szakképzésének külön intézményei jöttek létre, amelyek rendszerint főző- vagy háztartási tanfolyamként kezdték meg működésüket, némelyik azonban többéves iskolává nőtte ki magát. Ekkortájt még az volt cél, hogy a képzésből a falvakba visszatérő parasztleányok otthon továbbadják ismereteiket. *Knézy Judit* ad áttekintést a hazai gazdaasszony-képzésről. Példaként a putnoki női mezőgazdasági leányiskola működését és tanrendjét ismerteti, különös tekintettel a tantervnek a textilkultúrával kapcsolatos tantárgyaira. Nyomon követi azt is, hogy a gazdaasszony-képzésből hazatérő leányok miként terjesztették a ruhaszabás, a fehérnemű-varrás fortélyait, a különféle hímzéstechikákat, csipketípusokat, amely ismereteknek köszönhetően megnőtt presztízsük otthoni, falusi környezetükben. A 19–20. század fordulójára a népi hímzések történetében is fordulópontot jelentett: a polgári fehérhímzés átvette a főszerepet a ruhafélék és a lakástextilek díszítésében. A népi fehérhímzés hazai divatjának elterjedésében az oktatás, a női munka ipari bekapcsolásának kérdése, a női sajtó megjelenése és a kézimunkaüzletek működése együttesen játszott szerepet. A polgári iskolákban olyan varrásismeretek terjesztése volt a fő cél, amelyek minden családban nélkülözhetetlenek voltak, a nőipariskolák tananyagában viszont már kiemelkedő szerepet kapott a hímzés oktatása. A cél – mint *Lackner Mónika* bemutatja – az volt, hogy a nők ismereteik révén különböző ipari

munkákra is alkalmasak legyenek. Ez a jól képzett női munkaerő lett a kereskedők kezében összpontosuló „láthatatlan textilipar” bedolgozó gárdája, akik Verlag-rendszerben, azaz bedolgozóként hímezték a drága kelengyékét a hazai és svájci, német megrendelők számára.

A fehérhímzéshez hasonlóan a csipkekészítés is a „hasznos kézimunka” fogalmkörébe tartozott. A történelmi népipari csipkekészítő tevékenységéből a csipke ekkor szorult vissza a népviseletekbe, és aprózódott szét az egységesebb stílusból helyi típusokká. *Erdei T. Lilla* a 19. század második felétől követi nyomon, ahogy az iskolák révén elterjedtek a horgolt és kötött csipkék is, amelyek fokozatosan átvették a munkaigényesebb csipkék helyét. A század végére pedig már a gépi csipkék is eljutottak a paraszti ruhatárakba, méterszámra kaphatóak voltak az elsősorban az új, polgári igényekhez illő csipkéket árusító, egyre nagyobb számban megnyíló kézimunka-üzletekben. *Lackner Mónika budapesti kézimunka-kereskedők képes árjegyzékeit* tekintette át, számba véve a csak előnyomott és a kivarrott polgári és népművészeti kézimunka-kínálatot, valamint az áru kiválasztásának és rendelésének változásait.

A falusi nép a 19–20. század fordulójára fokozatosan hozzájutott a városi öltözködés kellékeihez. Azonban megjelentek olyan törekvések is, amelyek éppen késleltetni szerették volna a népviseletek elmúlását. Sőt „magyaros öltözködést” vártak volna el a városi férfiaktól is. *Ságvári György* a millennium környéki évektől a második világháború végéig tartó fél évszázad alatt, időről időre szinte törvényszerűen jelentkező, a magyar identitás megerősítését szolgáló ruhamozgalmakat vizsgálja, a „magyaros férfidivatot”, amely azonban csupán a gombkötő munkák alkalmazásában merült ki. Ha egy zakó zsinórdíszes gombolót kapott, magyaros, Bocskai-zakó lett belőle. *Flórián Mária* viszont azt mutatja be, hogy a magyar parasztférfiak körülbelül az 1880-as évektől a katonai/nemesi viseletnek a 19. század közepére leegyszerűsödött változatát, a zsinóros magyar ruhát tartották magukhoz méltónak. Időközben a zsinórozás vesztett is egykori, kifejezetten a magyar identitást szimbolizáló jelentéséből, hiszen már más népek öltözetét is díszítette.

A 20. század elején, a már uniformizálódott öltözetű városiak érdeklődését erősen foglalkoztatták a még létező színes népviseletek, amelyek szerepeltetése az ünnepi események, az idegenforgalom felvirágoztatásnak is kellékévé vált. Ezzel a jelenséggel foglalkozik *Kapros Márta* Nógrád megyei példák alapján. A Gyöngyösbokréta-mozgalomban és más, hasonló rendezvényeken való szereplések és a falvakba látogatók érdeklődésének hatására „A népviseletnek megnőtt a becsületi!”, de mindez nem volt döntő hatással a paraszti viseletek elmúlásának visszafordíthatatlan folyamatára. Hasonlóan „kívülről jövő”, műkedvelői és szakmabeli érdeklődés vezetett a népművészet különböző ágainak „felfedezéséhez”. A „nemzeti háziipar” egykorú állapotát ismertette *Flórián Mária* rámutat, hogy a 19. század általunk megidézett harmadik harmadára, végére már több kézműves iparágban kifulladt a századelőn még erőteljes paraszti stílus. A népművészet egyre kevésbé szolgálta egy-egy falusi közösség belső igényeit, előbb-utóbb termékké, áruvá vált. *Az áruvá válás* egyik lehetséges útjával foglalkozik *Varga Marianna* a hódmezővásárhelyi „szőrös párnavégek” kapcsán.

Az itt felelegetett események hátterében mindenütt megtaláljuk az állami törvényeket. A kézművesek tevékenységét, az iparfejlődést az 1872. évi első ipartörvény szabályozta, a kötelező népoktatás bevezetését az 1868: 38. törvénycikk fogadták el, a vasúthálózat kiépülését éves jelentések követték nyomon. Az 1840: 8. törvénycikk öröklésre vonatkozó paragrafusait ugyan még feudális körülmények között fogalmazták meg, de már ez a törvény is előírta az öröklésben a leányok „egyenjóságítását”. *Kocsis Gyulának* örökléssel kapcsolatos forrásaiból azonban kitűnik, hogy a *kiegyezés körül*, a hivatalos eljárások során a törvény betűjét ugyan betartották, de a gyakorlatban még több vonatkozásban is tovább élt a korábbi jogszokás, ami a fiúkat előnyben részesítette a lányokkal szemben. Az 1894: 31. törvénycikk – immár polgári társadalmi környezetben – újraszabályozta a házassághoz fűződő vagyoni jogi intézményeket is, aminek következtében a nő szabadon rendelkezhetett vagyona felett. *Nagy*

Janka Teodóra összemérte, hogy az 1840-es törvényhez képest ez a *jogi modernizáció* miként hatott a paraszti mentalitás változására, és ez miként nyilvánult meg a *kelengye összetételében*.

(Flórián Mária a kötet szerkesztéséért és a benne megjelent tanulmányaiért elnyerte a Népi Hagyományok Alapítvány és a Néprajzi Múzeum közös díját, a Bátky-díjat.)

A paraszti öltözet városiasodásának, „polgárosodásának” folyamatával a néprajztudomány az utolsó évtizedekben nemegyszer foglalkozott. Jelen kutatásunkban és kötetünkben ennek a folyamatnak mi is csupán néhány fontos mozgatórugójára hívtuk fel a figyelmet. Terveinkhez képest is kidolgozatlanok maradtak olyan fontos témák, mint a parasztfiatalokat a különféle polgári, vallási egyesületeken keresztül ért és öltözködésükben is megnyilvánuló hatások, ami pl. a Mária-lányok mozgalmán keresztül a fehér menyasszonyi ruhákhoz vezetett. Terveztük még például a nagy nemzetközi kiállítások és a hazai ipari vásárok tájékoztató jellegének és az alakuló igényekre való hatásának és a parasztférfiak önképzését szolgáló olvasókörok, gazdakörök működésének vizsgálatát (ehhez elkészült: *Egy önművelő parasztember* c. tanulmány). A résztvevő és felkért kutatók munkahelyi elfoglaltságában bekövetkezett változások miatt (pl. nagy kiállítások rendezése, előre nem látott határidejű szerkesztési feladatok) azonban a jelenlegi eredmények bemutatásához is határidő-módosítást kellett kérnünk.

A téma kutatása azonban nem ért véget a program határidejével (még a program anyagi segítségére támaszkodva fejeződik be a gyűjtött anyag megfelelő archiválása, digitalizálása is). A már összegyűjtött anyagra is támaszkodva a két résztvevő-kutató folytatja vállalt témáinak kidolgozását, és egyes, a tanulmányok megfogalmazására felkért kutatók is a témát továbbvivő kérdések kidolgozását tervezik. Eredményeinket a 2011 augusztusában, Kolozsvárott megrendezendő Hungarológiai-konferencián is bemutatathatjuk.